

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

Geniş elmi-nəzəri təfəkkürə malik İsa Həbibbəylinin böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirmə konsepsiyasını hazırlaması və inkişaf mərhələlərini müəyyən etməsidir. Türk dünyası ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi məsələləri ilə də yaxından tanış olan, öz konsepsiyasını irəli sürən İsa Həbibbəylinin "Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" monoqrafiyasını ədəbi ictimaiyyət bu istiqamətdə yazılmış ciddi nəzəri tədqiqat əsəri kimi yüksək qiymətləndirir.

5-1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsinə ümumi baxış

İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatı nəzəriyyəsi sahəsində dəyərli elmi-nəzəri fikirləri ilə tanınmış alim, ədəbiyyat nəzəriyyəçisidir. Azərbaycanda "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" dərslərinin müəlliflərindən biridir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı dəyərli nəzəri fikirləri "Ədəbiyyatın tarifi", "Ədəbiyyatşünaslıq elminin şöbələrinə yeni baxış", "Azərbaycan şeirində himn və marş", "XX əsrin Azərbaycan romantik şeirində sonet janrı", "Satira ədəbi növü kimi", "Kiçik hekayə janrı-novella", "Dialoq haqqında monoloq" və s. əsərlərində Azərbaycan ədəbi nəzəri fikrini orijinal elmi-nəzəri düşüncələri ilə zənginləşdirən İsa Həbibbəylinin bir ədəbiyyatşünas, xüsusilə ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi ortaya qoyduğu nəzəri fikirlər öz tədqiqatçıları gözəyir. Azərbaycan ədəbiyyatında sonet, marş, himn, satiranın ədəbi növü ilə bağlı Azərbaycan nəzəri fikrinə gətirdiyi yeniliklər İsa Həbibbəylinin elmi-nəzəri təfəkkürünün zənginliyindən xəbər verir. T.Əlişanoglu fikirlərində haqlıdır ki, "İsa Həbibbəylinin ədəbi növlərin və janrların yenidən təsnif edilməsi, satiranın müstəqil ədəbi növ kimi təqdim olunmasına dair tədqiqatları da onun ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyi istiqamətindəki fəaliyyətinin göstəriciləri kimi diqqətə cəlb edir. Eyni zamanda İsa Həbibbəylinin "Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" nə dair geniş həcmli tədqiqatı da nəzəriyyəçi təfəkkürü ilə yazılmış tədqiqat işi kimi bu aktual problemi ilk dəfə sistemli şəkildə təqdim etməyə xidmət edir. İsa Həbibbəylinin "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" kitabındakı çoxsaylı təriflər, sxemlər və bölgülər də onun həmin istiqamətdə nəzərə çarpan fəaliyyətinin göstəriciləri" sayılır.

Eyni zamanda İsa Həbibbəyli müasir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində ədəbi cərəyanlara həsr olunmuş ciddi elmi-nəzəri tədqiqatların müəllifi kimi qəbul olunur. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda "Ədəbi cərəyanlar" sektorunu yaratması və həmin sektora özünün rəhbərlik etməsi onun ədəbiyyatın inkişafında cərəyan faktoruna xüsusi əhəmiyyət verməsinin təzahürüdür.

İsa Həbibbəyli müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran mühüm vəzifələri aradırdır və bu vəzifələrdən biri "milli ədəbiyyat tarixinin keçirdiyi çoxəsrlik inkişaf yolunun sistemli şəkildə dövrləşdirilməsinin elmi təsnifatını hazırlamaqdan ibarət"

olduğunu, bunun üçün "dövrləşdirmə üzrə müasir elmi konsepsiyayı hazırlamaq üçün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində indiyədək mövcud olan axtarıları və baxışları aradırdır təhlil etməyin mühüm vəzifələrdən biri" olduğunu söyləyir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsiylə bağlı müxtəlif dövrlərdə "təşəbbüslərin" müxtəlifliyini, "fərqli baxışlar"ın əsasında formalaşdığını qeyd edir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsinin orta əsrlərdən yaranmış təzkirələrlə başladığı qeyd edilir. Təzkirələrdə əksini tapan müəlliflərin əsərlərindən verilmiş "şairlərin dövrü və həyatı haqqında öz əksini tapmış qeydləri ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsinin eskizləri" adlandırmanın mümkünlüyünü irəli sürür. XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Lütfuli bəy Azərin "Atəşkədə" adlı təzkirəsini nümunə götürür, burada şairlərin mühitinə və tərəcəməyi-halına, habelə yaradıcı qüvvələrin müəyyən prinsip əsasında qruplaşdırılmasına aid məlumatların bolluğunu diqqətə çatdırır: "Ona görə də Lütfuli bəy Azərin (1722-1781) "Atəşkədə"si ədəbiyyat tarixinin mühüm mənbələrindən olan təzkirəçilikdə xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Tədqiqatçılarda göstərilirdiyi kimi, Azərbaycanda və Şərqi aləmində qədim dövrlərdən XVIII əsrin ortalarına qədər coğrafi bölgü əsasında ayrı-ayrı ölkələr üzrə yaşayıb-yaratmış 842 sənətkar haqqında geniş məlumatları əks etdirən "Atəşkədə" təzkirəsi "öz mündəricəsinə, tərtib prinsiplərinə görə təzkirəçiliklə ədəbiyyatşünaslıq arasında bir körpü təşkil edən qiymətli bir mənbədir". Sonrakı dövrlərdə yaranmış təzkirələrdə, tarixi araşdırmalarda, ədəbiyyat tarixlərinin hazırlanmasında Lütfuli bəy Azərin "Atəşkədə" təzkirəsindən istifadə olunması, onun müəyyən etdiyi tərtib prinsiplərin nəzərə alınması aradırdır.

XIX əsrdən başlayaraq yazılan təzkirələrdə (Seyid Əzim Şirvani, Həsənəli xan Qaradaği, Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmmədəli Tərbiyət, Mirzə Yusif Qarabaği, Adolf Berje, Hüseyin Əfəndi Qayıbov və başqalarının təzkirələrində) bütövlükdə özünəqədərki çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı deyil, "daha çox onlara nisbətən yaxın olan XVII əsrdən sonrakı dövrdə yaşayıb-yaratmış şairlərin əsərləri toplandıqı üçün" xüsusi bir dövrləşmə aparılmağa ehtiyac olmadığını görür.

İsa Həbibbəylinin "Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" monoqrafiyası Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirmə konsepsiyasına və inkişaf mərhələlərinə dair son ildə ən dəyərli tədqiqat işidir.

Alim ümumən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dövrləşdirilmə üzrə aparılan tədqiqat işlərinə diqqətə çəkir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində müstəqillik dövrü baxımından yeni fikirlərin formalaşdığı bir zamanda bir çox sahələrdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran vəzifələri görür. Bu baxımdan ən zəruri vəzifələrdən biri kimi "milli ədəbiyyat tarixinin keçirdiyi çoxəsrlik inkişaf yolunun sistemli şəkildə dövrləşdirilməsinin elmi təsnifatını" aparmağı görür.

Akademik İsa Həbibbəyli Ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsinin "ge-

niş anlayış", "bütövlükdə Azərbaycan xalqının ictimai-tarixi və mənəvi təkamül proseslərini obyektiv şəkildə mərhələlər üzrə dərk və şərh etməyə imkan yaradan əhəmiyyətli vəzifə" bilir.

Ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından da dövrləşdirmənin "Azərbaycan ədəbiyyatının keçirdiyi inkişaf yolunun cəmiyyətin inkişaf dialektikasına ilə yanaşı, həm də ədəbiyyatda gedən proseslərin daxili qanunauyğunluqları ilə üzvi əlaqədə öyrənilməsinə" şərtləndirdiyini yazır. Bu fikirdədir ki, "nəticə etibarilə keçmiş mərhələlərin davamlı ənənələri və dərslərinin özündən sonrakı proseslərin inkişafına göstərdiyi təsiri, verdiyi töhfələri müəyyən edib ədəbi fikri daha irəliyə istiqamətləndirmək üçün də dövrlər üzrə təsnifatlandırma zəruridir. Ona görə də dövrləşdirmə üzrə müasir elmi-nəzəri konsepsiyayı hazırlamaq üçün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində indiyədək mövcud olan axtarıları və baxışları aradırdır təhlil etmək mühüm vəzifələrdən biridir".

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsinə dair tarixi müxtə-



lif dövrlərində mövcud olan fərqli baxışları diqqətə çəkən alim orta əsr təzkirələri üzərində apardığı müşahidələrə, araşdırmalara əsasən bu prosesə hələ orta əsrlərdə yaranmış təzkirələrlə" başlanmış olduğu qənaətinə gəlir. Həmin təzkirələrdə (Sam Mirzə Səfəvi, Əhdi Bağdadi, Lətifə Kastamonlu (XVI əsr), Sadiq bəy Sadiqi (XVII əsr), Əbu Talib xan Təbrizinin (XVIII əsr) təzkirələri) müxtəlif dövrlərdə yazıb-yaratmış sənətkarlarla bağlı "qeydlərdən və bədii nümunələrdən şairlərin tərəcəməyi-halı və yaradıcılığı ilə birlikdə həmin dövrlərin ədəbi mühitinin də seçiyəvi faktlarını öyrənmək mümkündür. Orta əsr təzkirəçiləri, bir növ, ədəbiyyat tarixçilərinin vəzifələrini yerinə yetirmişlər. Bu mənada təzkirəçilik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bünövrəsi hesab oluna bilər. Salməçilik tarixə, təzkirəçilik ədəbiyyat tarixinə dair mötəbər mənbəşünaslıq nümunəsidir". Bu mənada Lütfuli bəy Azərinin (1722-1781) təzkirəsini daha dəyərli bilən tədqiqatçıların fikirləriylə (Azərbaycanda və Şərqi aləmində qədim dövrlərdən XVIII əsrin ortalarına qədər coğrafi bölgü əsasında ayrı-ayrı ölkələr üzrə yaşayıb-yaratmış 842 sənətkar haqqında geniş məlumatları əks etdirən "Atəşkədə" təzkirəsi "öz mündəricəsinə, tərtib prinsiplərinə görə təzkirəçiliklə ədəbiyyatşünaslıq arasında körpü təşkil edən qiymətli bir mənbədir".) həmrəydir, "sonrakı dövrlərdə yaranmış təzkirələrdə, tari-

xi araşdırmalarda, ədəbiyyat tarixlərinin hazırlanmasında Lütfuli bəy Azərin "Atəşkədə" təzkirəsində müəyyən etdiyi tərtib prinsiplərindən istifadə olunmuşdur.

XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyinin yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu, yaranan təzkirələrdə verilən məlumatlar geniş olmaqla yanaşı, elmi xarakter daşdığına yazır və bunu da maarifçilik hərəkatının inkişafı ilə bağlayır. Bu dövr təzkirələrdə müasirləri haqqında məlumat verməklə yanaşı, təzkirəçilərin sənətkarların tərəcəməyi-halıyla yanaşı, əsərlərinə dair təhlillərə də yer verdiyini görür.

Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Həsənəli xan Qaradaği (1848-1929), Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918), Məhəmmədəli Tərbiyət (1877-1940), Mirzə Yusif Qarabaği (1798-1864), Adolf Berje (1828-1886), Hüseyin Əfəndi Qayıbov (1830-1917) və başqalarının təzkirələrində İsa Həbibbəyli görür ki, "bütövlükdə özünəqədərki çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı deyil, daha çox onlara nisbətən yaxın olan XVII əsrdən sonrakı dövrdə yaşayıb-yaratmış şairlərin əsərləri" toplanmış, "həmin mənbələrdə xüsusi bir dövrləşdirmə aparılmağa ehtiyac olmur" deyir. Lakin əvvəlki dövrlərin təzkirələri ilə müqayisədə XX əsrdə meydana çıxan təzkirələrdə informasiya və təhlil elementlərinin bir qədər çox olduğunu diqqətə çəkir.

XIX əsr təzkirəçiliyindən ədəbiyyat tarixçiliyinə doğru atılan addımları aradırdır. Bu cəhətdən yazıçı, tarixçi alim və ictimai xadim Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1846) "Azərbaycanda milli ədəbiyyat tarixi yaratmaq üçün təşəbbüskarı kimi yüksək qiymətləndirir: "Böyük mütəfəkkirin məşhur "Gülüstani-İrəm" kitabında verilmiş "Şirvan və ona qonşu olan vilayətlərdə yetişmiş tələfat sahibi (kitablar, əsərlər müəllifi - İ.H.) və ya başqa bir məziyyətə malik şəxslərin tərəcəməyi halları haqqında" adlanan bölmədə bir sıra tanınmış ədəbiyyat adamlarının həyat və yaradıcılığına dair məlumatlar və təhlillər öz əksini tapmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanov ölkəmizin çoxəsrlik tarixinə həsr edilmiş "Gülüstani-İrəm" kitabını yazmaqla Azərbaycan tarixşünaslığının Herodotu olmaq vəzifəsini həyata keçirmişdir. Eyni zamanda Abbasqulu ağa Bakıxanov bədii əsərlər müəllifi olan şəxslərin tərəcəməyi-hal və yaradıcılıqları haqqında tədqiqatları ilə Azərbaycanda bioqrafik ədəbiyyat tarixçiliyinin bünövrəsini yaratmışdır".

Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" kitabındakı ədəbiyyat materiallarının "tarixilik prinsipi əsasında" hazırlanması, burada özünə yer almış ədəbiyyat araşdırmalarının "tarixilik prinsipi əsasında" yazılması təbii olsa da, bu faktorun ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından da "mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini, Abbasqulu ağa Bakıxanovun bu yanaşmasının "ədəbiyyat tarixlərinin hazırlanmasında mühüm şərtlərdən biri kimi qəbul edilmiş ədəbi-tarixi proseslərin realılıqlarının nəzərə alınması prinsipinin" mahiyyətini ifadə etdiyini xatırladır.

(Davamı var)

Gülxani PƏNAH